

DEDE KORKUT DESTANLARI HAKKINDA*

Yrd. Doç. Dr. Nuri ŞİMŞEKLER
Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
n.simsekler@selcuk.edu.tr

Özet

1960'lı yıllarda İran Azerbaycan'ında uzun yıllar öğretmenlik yapan Pervin Ağacanzâde Farsça olarak kaleme aldığı bu makalesinde Azerî sözlü edebiyatının ortaya çıkışı, tanınmış şahsiyetleri ve özellikle Dede Korkut Kitabı ile ilgili orijinal bilgiler sunmaktadır. Yazarın bizzat aralarında yaşayarak râvilerden dinlediği bazı Dede Korkut hikâye ve deyişlerini de makalesine yansıtması anılan bölgenin Azerî edebiyatına olan bağlılığına göstermektedir. Ayrıca Dede Korkut hikâyelerinin İran Azerbaycan'ında Farsçadan etkilenmesine işareti ve bu konuda örnekler sunması da ayrı bir önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerî Edebiyatı, Dede Korkut, ozan, İran Azerileri.

ABOUT DADA QORQUD EPIC

Abstract

Pervin Ağacanzade who taught for long years in Azerbaijan of Iran in 1960s presents original information about the emergence of Azeri oral literature, well-known personalities and especially Dada Qorqud Book (Dede Korkut Kitabı) in the essay indited in Persian. Having represented certain Dada Qorqud stories and parlances that Ağacanzade had listened from Ravies living among them in person, indicates a fidelity of foresaid area for Azeri literature. In addition to this, reference for the interaction of Dada Qorqud stories' impressure from Persian in Azerbaijan of Iran and illustrations regarding that issue is significant as well.

Key Words: Azeri Literature, Dada Qorqud, minstrel, Iran Azerbaijanies.

* Pervin Ağacanzâde'nin *Heft Makâle / Peyrâmûn-i folklor ve edebiyât-i merdum-i Azarbâyçân*, (Dünyâ-yı İntişârât-ı Dâniş, Tahran, 1354 hş. / M. 1975) adlı Farsça eserinin 1. Makalesini (ss. 2-40) kapsayan bu çeviri, metnine sâdik kalınarak mümkün olduğunca açık ve anlaşılır bir Türkçe ile aktarılmaya çalışılmıştır. Makalenin özgün metninde bulunan dipnotlar tamamen verilmiş; lüzumu görülen yerlerde de tarafımızdan "Çeviren Notu" olarak [Ç.N.] şeklinde açıklamalarda bulunulmuştur. This translation including 1st essay (pp. 2-40) of Pervin Ağacanzade's Persian work named *Heft Makale / Payrâmûn-e folklor wa adabiyât-e mardum-e Azarbâyçân* (Dunyâ-ye Enteshârât-ı Dânesht, Tahran, 1354 hijri shamsi / M. 1975) has been tried to be translated into Turkish language as far as clearly and intelligible way and authentic to the original. Footnotes in the original text of the essay have been translated in fullest extent; explanations have been made in required situations as "Translator notes" [Ç.N.]

GİRİŞ

Azerî deyişinin üslubu ve belirginleşmesi H. IV-V. yüzyılda tekâmüle ulaştı. Artık bu devrede Azerîlerin yerleşme sınırları belirlenmiş, bütün medeniyet izleri de ortaya çıkmıştı.

Bu dönemde Azerbaycan'da edebiyat iki türlü olgunlaşıyordu. İlki; halkın sözlü icatları, ikincisi ise resmi şiir. Şâirlerin eserleri şehir halkı arasında; *Katrân-ı Tebrizî* (öl. 465/1072), *Hakânî-i Şirvânî* (öl. 595/1198) ve *Nizâmî-i Gencevî*'nin (öl. 599 ?/1202?) manzumeleri gibi şöhrete sahipti. Göçebe olarak yaşayan ozanlar da vardı. Azerîce yazılmış en eski hamâsî destan olan "Dede Korkut" yiğitlik destanları bu dönemde ortaya çıktı.

Bu zamanda, yerleşik köylülerin aksine göçebe olan topluluklar da vardı. Bunlar obalar halinde yaşayıp, hayvan yetiştiriciliği yapıyorlardı. Onların yaşamı şehir kültürüne yabancı idi. Hatta bu grupların çoğu henüz İslâm dinini kabul etmemişlerdi. İçlerinde İslâmîyet hakkında yüzeysel bilgilere sahip olanlar da vardı. Bu gruplar bazen merkezî hükümetin buyruklarına baş kaldırıyor, aşiret reislerinin etkisi altında yaşıyorlar; bazen de kahramanların etrafında toplanıp, hayvanlarını ve otlaklarını silahlarıyla koruyorlardı. Bu grupların daimi bir meskeni yoktu. Yayla ve çardakların içinde ehil hayvanlarıyla birlikte yaşıyorlardı.

Ozanlar, toplum fertleri arasında özel bir saygı görüyor, ellerinde kopuzlarıyla aşiret aşiret, oba oba dolaşıyorlardı. Şanlı aşiretlerinin adını türkülerinde ebedileştiriyorlar; şiir ve destanlar söylüyorlardı. Toplumdaki bilge kişiler ve aksakallı ihtiyarlar hayatın zorluklarının çözümlerinde halka yardımcı oluyorlardı. Bugünkü âşıkların dedeleri de ozanlar idi. Onların en becerikli ve şöhretlisine "Dede" adını veriyorlardı.

Dede Korkut'un meşhur yiğitlik destanları da bu ozanların yaratıcı eserlerindedir. H. IV-V. yüzyıldan hatıra kalan Dede Korkut destanları Azerîce yazılmış en eski eserdir. Azerbaycan'a gelmeden ve bu bölgenin yemyeşil ovalarına yerleşmeden önceki eski Oğuz halkının an'ane ve yaşantısını dile getirir ki, H. V. yüzyılda tanınmamış bir şahıs tarafından bir mecmuada *Oğuz Boyları'nın Diliyle Dede Korkut Kitabı* adıyla yazılmış bir şekli bulunmuş, bilim dünyasına kazandırılmış ve bize kadar ulaşmıştır. Oğuzlar, küçükü büyüklü 24 Boy'dan oluşmuş ve göçebe olarak yaşayan bir toplum idiler. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvân-ı Luğati't-Türk* adlı eserinde bu kavmin 22 Boy'unun adını dile getirmiştir. İslâm tarihi yazarları da bu adları zikrederler. *Câmi'ü't-tevârih*'e göre 24 aşiretin adı şöyledir: *Kayı, Bayat, Alkaravlı, Karaiuli, Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı, Afşar, Kızık, Begdili,*

*Karkın, Bayındır, Biçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Bekdir, Buğduz, Yıva, Uragir ve Kınık.*¹

Oğuzlar H. IV. yüzyılın ilk yarısında Hazar denizi ve Ceyhun ırmağı arasında Fârâbî (*Kaşgarlı Mahmud'un rivayetine göre Karaçık*) ve Esficâb bölgesi etrafında yaşıyorlardı. *Hudûdü'l-âlem*'in rivayetine göre; Oğuzların saltanat kışlası H. IV. yüzyıldaymış ve Farab bölgesine yirmi menzil uzaklıktaymış.²

İbn Hugel'in rivayetine göre H. IV. yüzyılın sonunda Oğuzlardan bin çadıra yakın Türk İslâm'a girdi.³ *Hordabe*'nin rivayetine göre de Abdullah b. Tâhir (slt. H. 205-259/M. 820-872),⁴ Oğuzlardan bin esir ve 600 dirhem para almıştı.⁵ Bu bilgiler Oğuzların ortaya çıkışının İslâm'ın ilk dönemlerinde sonuçlandığını gösteriyor.

Oğuzların, Azerbaycan ve çevresindeki yerleşimleri aynı döneme rastlar. Tarihçilerden birinin rivayetine göre; Selçuklulardan önce Azerbaycan'a inen Türkler "... çöllerde, dağlık yerlerde ve kalelerde dağınık halde yaşamaktaydılar." Bir başka anlatıma göre ise; Azerîlerin ortaya çıkışı H. V. yüzyıldan önce sonuçlandığı söylenebilir. Aynı dönemde bu ülkenin çeşitli bölgeleri arasında az çok iktisadî bağlar kurulmuştu. Azerîlerin yerleşim yerleri de belirginleşmekte; bütün kültür izleri de ortaya çıkmaktaydı. Geleneksel Azerî deyişinin ortaya çıkışı ve olgunlaşması da bu ülke halkının teşekkül etmesinde esaslı bir rol oynuyordu.

Ural-Altay dil gurubundan olan Eski Azerbaycan Türkçesi ve onun olgunlaşmış şekli olan Modern Azerbaycan Türkçesi, önceden mevcut olan lehçeleri geniş bir etki alanı altına almış ve herkesin dili haline gelmiştir. Böylece orada bulunanların medenî ve tarihî geleneklerini de yeni kültürle karıştırarak yeni bir Azerî medeniyeti ve görüntüsü ortaya çıktı.

¹ *Câmi'ü't-tevârih*, Hâce Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî

² *Hudûdü'l-âlem*, s. 124, Tahran, 1314 hş./1935; H. IV. yüzyılda Farsça yazılan bu eserin müellifi belli olmayıp tam adı *Hudûdü'l-âlem min el-maşrik ile'l-mağrib*'dir. Genel dünya coğrafyası hakkında bilgiler veren bu eser, Fars edebiyatında en eski coğrafik eser olarak kabul edilir. [Ç.N.]

³ *Sûreti'l-'arz*, s.511

⁴ İranlı olan *Abdullah b. Tâhir*, Abbasi halifesi *Me'mun*'ün emriyle onun kardeşi *Emin* ile yaptığı savaşta galip gelmiş ve ödül olarak da Horasan bölgesinin emirliğini almıştı (205/820). Bu tarih aynı zamanda Arap egemenliği (M. 641-820) altındaki İran bölgesinde İslâmiyet'ten sonra ilk kurulan bağımsız (?) İran devleti olarak da kabul edilir. [Ç.N.]

⁵ *Mesâlik ve'l-memâlik*, s.37-39; *İbn Hugel*'in H. IV. yüzyılda Arapça kaleme aldığı bu eser de en eski coğrafya eserlerinden biridir. [Ç.N.]

Bu ortam içerisinde *Ahmed-i Kisrevî*'nin iddiasına göre Sâsânî hükümdarlığından geri kalan toplumlar ve derebeyliklerden bazı Oğuzların yayılma ve etkisi altında kaldılar. Örneğin *Hemu*'ya göre "Vahsudân-i Ravânî" Oğuzları karşıladı ve hatta onlardan bir kızla evlendi. Vahsudân sarayının şâiri Katrân-ı Tebrizî de⁶ bazı kasidelerinde Oğuzların "ak sakallı" bilgelerine övgülerde bulunur.⁷

Selçukluların fetihlerinden sonra Moğol hükümeti yerel saltanat olarak Karakoyunluları kuruncaya kadar Azerbaycan toprakları tamamıyla onlarla doldu. Sonra *Şah İsmail*'in (Hatayî) yardımıyla Safavî hükümetinin temelini attılar. Diğer vilayetlerin hâkimiyetlerini de ele geçirdiler.

Bu tarihi manzaraya göz atılmaktan amaç; Azerîlerin kökeninden bahsetmek değil; *Oğuz Boyları'nın Diliyle Dede Korkut Kitabı*'nın Azerbaycan halkına ait olduğunun belirlenmesidir.

Dede Korkut Kitabı'nın ilk el yazması XIX. yüzyılın başlarında Almanya'nın Dresden Kraliyet Kütüphanesi'nde ortaya çıktı. Bu yazma nüshadan, önce *Fleischer* kendi dergisinde bahsetmişti. Tepegöz destanından bir bölümü tercüme edip Almanca olarak yayımlayan ve Avrupa'da bu yazmadan faydalanan ilk araştırmacı ise Alman *Diez* idi. Bu destanı Homeros'un Odesea'sıyla karşılaştırdı ve Homeros'un Odesea'yı yazarken bu eserden faydalanmış olabileceğini veya en azından içeriğinden haberdar olabileceğini öne sürdü.

Daha sonra *Nöldeke* ve *Barthold* bu destanın araştırılması ve çevirisiyle meşgul olmaya başladılar. *Barthold*, "Duhakoca oğlu Deli Dumrul Destanı" metnini 1894 yılında Rusça tercümesi ve bir Ön Söz'le yayımladı. Yayına hazırladığı geri kalan metin ise onun ölümünden sonra, ancak 1950 yılında basılabildi.

Eseri, Türkiye'de de ilk kez *Mu'allim Rif'at* (Bilge) Arap harfleriyle 1332/1916 yılında İstanbul'da yayımladı. Türk bilgini *Orhan Şaik Gökyay*'ın, eserin doğru ve tam metnini yayımlama tarihi ise 1938'dir. Aynı yıl Bakü'de de Latin alfabesiyle başka bir yayın çıktı.

1952 yılında İtalya'nın tanınmış doğu bilimcisi *Prof. Rossi* bu eserin başka bir yazmasını Vatikan'da buldu ve aynı yıl içerisinde bir Ön Söz

⁶ Katrân-ı Tebrizî (öl. 465/1042), Azerbaycanlı bir şâir olup H. V. yüzyılda Selçukluların ilk dönemlerinde yaşamıştır. Farsça bir divanı bulunan şâir kasideleriyle tanınmış olup; 434/1042 yılında Tebriz'de meydana gelen bir depremden oldukça etkilenmiş ve bu konuda yazdığı bir kasidesiyle tanınmıştır. [Ç.N.]

⁷ Ahmed-i Kisrevî, *Şehriyârân-ı gum-nâm*, s.75

ekleyerek yayınladı. Eserin tenkitli metni ise 1954'de Ankara'da Dr. Muharrem Ergin tarafından yayınlandı. Sonraları ise ilmî ve teknik anlamlı metinlerin, sözcüklerin ve deyimlerin açıklanmasını; özel isimler fihristini ve yerel folklorik efsanelerin araştırmalarını kapsayan ve *Dede Korkut Kitabı*'ndan etkilenmiş, bu konuda yapılmış araştırmaları sade bir şekilde tanıtan bir eser, Orhan Şaik Gökyay'ın gayretiyle güzel bir baskıyla yayınlanmıştır.⁸

Son yıllarda biri Amerika'da diğeri İngiltere'de basılan iki İngilizce tercümesi de bitmiştir. Bu çalışmalar, dikkatli araştırmacıları ve insanlık medeniyetine gönül verenleri Azerbaycan'ın zengin kültür ve folklor hazinesine çeker.

Bu destanları araştıranlar, *Dede Korkut Kitabı*'nın tarihi şahsiyeti, destanımsı konusu, medenî ve tarihî önemi, üslubunun akıcılığı ve dili hakkında pek çok araştırmalar yapmışlardır. Örneğin; daha önce adı geçen tanınmış Rus doğubilimcisi *Barthold* gençliğinin başlangıcından yaşamının son günlerine kadar bu eserin araştırmalarıyla meşgul olmuştur. *Barthold*, dikkatlice baktığında destanlardaki olayların geçtiği bölgenin Azerbaycan'dan başka bir yer olmadığını gördü. Sonraki araştırmacılar da onun bu görüşünü ispat ettiler.

Azerbaycan'ın *Gence*, *Berde*, *Derbend*, *Şurur*, *Rudeline*, *Kale-i Elince Dere*, *Şam*, *Göycegöl* gibi köy ve bölgelerinin adları ve diğer yer adları eserde birçok kereler tekrar edilmiştir. Destanların kahramanları Ermeniler, Gürcüler, Abhazlar ve Taleşlerle komşudurlar.

Ortaçağ seyyahları da eserlerinde, Azerbaycan'ın medeniyetinden, halkın bu kahramanlık destanlarından ve hatıralarından birçok kereler bahsetmişlerdir. Örneğin; *Evlîya Çelebi*, seyahatnamesinde *Derbend*'de bir Dede Korkut mezarı gördüğünü yazar. Şirvanlıların bu mezara sonsuz saygı ve inançları vardır.⁹

Başka bir örnek de; 1638 yılında Şarka sefer yapmış olan *Adam Oleri*'nin "*Gur Gazanhan, karısı Burla Hatun ve Derbend'de Dede Korkut'un mezarını ziyaret ettim.*" demesidir.

Anlatım, üslup özellikleri ve destanlardaki diyaloglar da Azerbaycan Türkçesiyledir. Şimdiye kadar hazırlanan kitap metinlerinde yer alan kelime ve deyimlerin birçoğu Azerbaycan halkının dua ve zikir dilinde mevcuttur.

⁸ *Dedem Korkut'un Kitabı*, İstanbul, 1973

⁹ *Evlîya Çelebi, Seyahatnâme*, C.I, İstanbul, 1314

Türkologlar Azerbaycan Türk lehçelerinin özel deyimlerine kayıtsız kalmışlardır. Yani diğer Türk bölgelerinde bu dil kullanılmamıştır. Bu kitapta kullanılan ve Azerîlerin özel bir kaç deyimini olan “şille, belemek ve seksenmek” kelimeleri gibi.

Eser, genel olarak kelimelerin kökü, gramer yapısı ve deyimlerin üretilişi bakımından diğer Türk lehçelerinden daha çok Azerbaycan Türkçesine yakındır. Türkiye’de “çocuk kundağı yapmak” manasındaki “belemek” kelimesi, *Dede Korkut Kitabı*’nı Türkiye’de ilk yayınlayan *Mu’allim Rif’at* (Bilge) tarafından “bilmek” şeklinde verilmiş ve gerçek mânâsı anlaşılmamıştır. Türkmenler de bu deyim karşılık “kundamak” kelimesini kullanırlar. “Şille” yerine de “şappak” kelimesini kullanırlar. Yine, Türk araştırmacılar “Diskinmek” kelimesinin eş anlamlısı olan “seksenmek yani düşmek” kelimesinin mânâsını da anlayamamışlardır. Diğer yabancı deyim ve kelimelerde de aynı yanlış yapılmıştır. Örneğin; “parçalamak” anlamındaki “karmalamak” kelimesini, “karanlıkta bir taraftan diğer tarafa hareket etmek” şeklinde tercüme etmişlerdir. Türk uzmanları, işte bu gibi kelimelere mânâ verirken yanlışlığa düşmüşlerdir. Bu kelimeleri, her Azerî günlük konuşmalarında kullanır.

Üslup bakımından olayların izahı ve araştırması, nesir şeklinde; kahramanların konuşmaları da manzum ve şiir şeklinde verilmiştir. Bizim, Farsçada “Manzûme” diye tabir ettiğimiz bu foruma Azerî sözlü edebiyatında “Destan” denilir.

Yayıma ve genişleme bakımından halk dili hikâyelerinde, Azerî manzumeler önemli bir yere sahiptir ve âşıklar (gezgin şarkıcılar) aracılığıyla yaratılır. Bu âşıklar nesir bölümlerini anlatır ve nazım bölümlerini de çeşitli âşıklık ahenk ve ritimleriyle okurlar. Bu her iki bölüm daima birbirine bağlıdır. Nazım bölümlerinde, koşma türünden yerel şiirin en akıcı ve geçerlisi olan “Karaivli ve Bayati” vardır. Bu manzumelerin tamamı, kahramanların içindeki heyecan ve ıstırapların söylendiği olgun ve etkili teğazzülü içeren, güzel şiir örnekleridir. Öyle ki, yer yer benzer tabirlere de rastlamaktayız: “Sözle ifade edilemez, bunu sazla yapmak gerekir.” veya “O tuttu ve şöyle şiir söyledi.” veya “Farzet ki, ne cevap verdiğini görelim, ben arz edeyim, siz dinleyin.” gibi.

Dilin en sade ve ilk gramer yapısını barındıran nesir bölümlerinde de halkın, en beğenilen ve en güzel doğal teşbihleri ve deyimleri vardır. Âşıklar, bu bölümde halk dilinin engin deyim ve kelime hazinesinden faydalanır; yerel tabir ve kafiyelele şiir meydana getirirler:

“Eğer denizler mürekkep, ormanlar kalem olsa malının sayısı yazılamaz mıydı?”

veya;

“Kendini yedi çeşit süsledi ve ayın on dördü (gibi) parlak bir taş olup; onun yüzünde parladı”

veya;

“Güzellik başıslayan Yaradan’ın cömertliği coştığı vakit ilk yazıyı bu kıza yazdı” veya;

“Başından giydirdi ayağından bağladı, ayaktan giydirdi başından bağladı” gibi.

Âşıklar, düğünden birkaç gece önce başlayan şenlikler gibi halkın eğlence meclislerinde şiirler söyler. (Şimdileri, âşıklar bu işi ekseriya kahvehanelerde yapıyorlar.) Bazı âşıklar bir manzumeyi birkaç gün ve gece anlatır; bazıları da haftalar, aylar boyunca bunu devam ettirirler. Âşık, manzumenin son bulunduğunu ve dinleyenlerin yorulduğunu gördüğü zaman araya “Karavalli” diye adlandırılan küçük taşlama ve alaylı hikâyeleri katar ve neşeli ahenkle okur.

Âşıklar bir olayın anlatımından başka bir olaya geçme usulünde, en mâhir destancların tarzından faydalanır. Dinleyenlerin ilgi ve dikkatini çekmek için genellikle bir olayı yarım bırakırlar. Örneğin şöyle söylerler: “Han’ın önüne şikâyet için giden Kamber’den duyayım” veya “Daliler zindanda kalsınlar, Çanlıbel’de Köroğlu’ndan kime söyleyeyim?” gibi.

Çağdaş folklorcular, Azerî manzumelerini “Yiğitlik Manzumeleri” ve “Şarkı Manzumeleri” olmak üzere iki kısma ayırırlar. Yiğitlik manzumelerinin en önemlileri Köroğlu, Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Sitar Han’dır. Halkın doğruluk mücadeleleri, tarih boyunca iniş ve çıkışlarla dolu olarak anlatılmıştır. Bunlardan bazıları, insanlık kültürünün en meşhur eserlerinden olan Köroğlu manzumesine çok benzer.

Azerî folklorunun en ağırlıklı kısmını neşeli şiirler ve âşıkâne manzumeler teşkil eder. Bu tür manzumeler yiğitlik şiirlerinin aksine, bu ülke tarihinin sükûnet ve barış döneminin ürünleridir. Bu manzumelerin kahramanları gönlünü vermiş, vefalı, sadık, dost ve âşık elçiler olarak tasvir edilir.

Bu tür manzumelerde daima iki esas kahraman mevcuttur: Âşık ve mâşûk. Âşığın manzumesinin özünü, bu divane âşıkların vuslat şarabını içmek, kaygıya ulaşmak için çaba ve mahrumiyet teşkil eder. *Prof. Dr. Muhammed Hasan Tahmasb*'ın görüşüne göre; çağdaş folklorcular lirik manzumelerin tamamını üç önemli bölüm altında toplanmış olarak bilirler:

1) Kahramanların doğumu ve ilk eğitimi

2) Gönül verme ve maceraya başlama

3) Dert çekmenin başı ve sonu veya başarıyla dile getirilen bir manzumeden aldıkları haz.

Manzumelerden her biri, halkın geçimini, yaşamın durumunu ve diğer mevzuları benzer biçimde ele alır ve sona ulaştırır. Bir yolla da düşünce ve arzuyu açıklar, bu da halkın yaşam tarzının doğuşudur.

Kahramanın bulaştığı iki bela, halkın da müptela olduğu bir musibettir. Hatta kahramanın adı karşılaştığı bir belayla özdeşleştirilir. Muhammed'in "Kerem", Resul'ün "Garîb" olması gibi.

Romantik halk hikâyelerinin (manzume) çoğunda, kahraman hedefine ulaşır. Başlangıçta karşılaştığı en zor engellerden sonra kendi maşukunu elde eder ve doğduğu yere döner. Bu tarz hikâyelere örnek olarak; "Âşık Garîb", "Âşık Abbas ve Gülgez Peri", "Şah İsmail", "Alihan ve Peri Hanım" zikredilebilir. Bunlar tıpkı *Arzu ile Kamber*'de olduğu gibi üzüntü veren ve felâket getiren ebedî ayrılığın müptelâsıdır.

Bu ülke tarihinde, halkın çeşitli dönemlerdeki felâket ve güçlüklerle dolu durumları bu tür manzumelerin üzüntülü sonlarını besler, saatlerce dinleyenlerini üzer ve düşündürür. Drama dönüşen yakıcı ağıtlar da aynı şekilde yer alır. Bu tür hikâyeler, vefasızlık, itibarsızlık ve dünyanın sıkıntısı gibi bazı inanç ve düşünceler ile bazı dünya ve ahret nimetlerinden de izler taşır. Halkın, dünya ve yaşam hakkında bütün sosyal ve felsefi fikirleri, geçim durumları ve temennileri de yansıyarak ortaya çıkar.

Her hikâyenin sonuna daima esas bir nokta gelir: Kahramanların mücadeleleri ve savaşları başlangıçta engeller ile karşılaşır. Bu savaşta kahraman genellikle dünyanın maddi gücüne ve kendi kuvvetine güvenir. Eşkıyalar ve hatta askerler, kötülüğün güçleri karşısında vilayetlerin valisi olurlar. Kavga ederler, yenerler ve sevgiliyi onların pençesinden kurtarırlar. Kahraman, bazı manzumelerde de ekseriya saz ve söz üstadıdır. Âşıklık

hüneriyle savaşa gider. Öyle ki; *Âşık Garîb, Abbas ve Gülgez, Âşık Kurbanî* ve diğer manzumelerde buna rastlamak mümkündür.

Bu tür hikâyelerde bazen âşıklığın maharet ve hünerleri esas teşkil eder. Kahramanın karşınının tarifi olan kötülük, onun âşıklık hünerinden faydalanır. Kahraman, onunla karşılıklı şiir söylemeye ve yarışmaya oturur. Sonunda onu yener ve kendi sazını öper, göğsüne bastırır, sıkıntısız ve zahmetsiz amacına ulaşır. Böylece *Âşık Abbas*, sevgilisi *Gülgez Peri*'yi kendi sarayına zorla götürür. *Şah Abbas*'ın peşinden kendine özgü bir silahla *Tufargan*'dan (*şimdi bir Azerî şehri*) *İsfahan*'a gelip, onunla âşıkâne bir savaş yapar.

Böyle manzumelerde, bazen de gerçek dışı ve olağanüstü güçler vardır. Bunlar kahramana yardım ederler. *Âşık Garîb* manzumesinde, manzume kahramanı *Hızır* herkesin kırk günde kat edemediği yoldan üç gün zarfında vatanına döner. Yine, buna örnek olarak; *Şah İsmail ve Gülizar*'da gözlerinin aydınlığını tekrar elde etmesini; *Âşık Kurbanî*'de de doğaüstü ve diğer kuvvetlerin eliyle kahramanın ölümün pençesinden kurtuluşunu söyleyebiliriz. Bundan dolayı halkın eski inanışları ve gelenekleri ile süsleme yapılması, daha çok Azerî efsanelerinin özelliğidir. Fakat bu olaylar, hiçbir şekilde hikâyelerin temelini oluşturmaz; sadece onlara renk ve heyecan katar. Öyle ki, *Azerî ve Kamber* manzumesinde *Kamber*'in inlemelerinin gerçekte gayr-i rûhânî bir içeriği vardır. Bu içerik, genellikle metafizik güçlerin ortaya çıkışına kadar, manzumenin haksızlığa uğramış, yoksul ve saf kahramanın temiz kalbinin ıstıraplarının ve heyecanlarının açıklayıcısıdır. Bütün bunlara rağmen bu mesele, yiğitlik manzumelerinde esasen mücadelenin önemli bir farklılığa sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Yiğitlik destanları, manzume kahramanının istilalar, işgaller, mağlubiyetler ve zalimlerle halk arasındaki ikiye bölünmüşlüğü mücadelesinde çaba sarf ettiği kahramanlıklardan bahseder. Yerel derebeylik zulmünden veya yabancı işgalcilerin pençesinden vatanın kurtuluşu yolunda fedakârca yapılan savaşlar tasvir edilir. Fakat şarkı manzumelerinde; siyasî ve iktisadî sorunlar yerine sevgiden ve aşktan söz edilir. Burada da ilk engel "kara güçler"dir.

Gerçi bu olaylar ve tasvirler, herhalde ülkenin doğusundaki halk için derebeylik devresinde zuhur eden tipik olaylardır. Fakat *Koroğlu, Karamelik, Nebi* veya *Şah İsmail Taceli*'de bu olaylar millî ve vatanın menfaati için yapılan bir çatışma değildir.

Burada sadece mânâ değil, gizli anlamlı sözler ve amaç da farklıdır. Bu tür manzumelerde *kama, ok, topuz, çelik, kement, demir elbise, siper, Mısır kılıcı, kılıç* ve benzeri araçlara ihtiyaç yoktur. Şarkı manzumelerinde savaşın silahı saz ve söz, ahenk ve nağme, dans ve makam ve irticalen söz söylemekten ibarettir. Burada bol mızraklı ve oklu destanların yerini sayısız cinaslı kafiyeler tutar. Aynı bölümlerde hünerli çekiciliklerin ve manevî değerlerin kökeninin hepsi insanın maddî hayatı ve tabiatı ile ilgili olduğunu biliyoruz. Orta çağlardaki düşüncelerin çeşitli şekillerde meydana gelmesi de bu tarzdadır.

Fakat üslup bakımından bu hikâyelerin de manzum ve mensur parçalardan birleşmiş bir zincir olduğunu söyleyebiliriz. Sıradan halkın, manzumeye gönül vermişlere ulaşmaya manî ve kötü güçler ve kudretli düşman karşısında can vermişlikten ve fedakârlık gösterme sınırı aynı çatışmanın esasıdır. Bu da manzumeyi içeriğinden ayırır ve ona genel bir anlam verir.

Fakat bu manzumelerin en eski çeşidi olan Dede Korkut destanları bunlardan farklıdır. Bu manzumelerin bölümleri, karışık destan ve teğazzülden oluşur. Kahramanlar, diğer destan kahramanları gibi iç ve dış düşmanlarla kendi başına savaşır, canlarını feda ederler; insanüstü işleri başarırlar. Bazen insanların dünyasından dış dünyaya çıkarlar, bazen insanlara sevgi aşırlar, bazen de insanüstü bir heybetle insanlıkla savaşır. Böylece yaşamları efsanelerden meydana gelir.

Dede Korkut Kitabı 12 destan ve bir Ön Söz'den oluşur. Bu destanların her biri âşıkların ataları olan ozanlar tarafından yaratılmıştır. Fakat hepsinde Dede Korkut'un izi vardır. Gerçekte bütün destanlar ona aittir. Kahramana ad bağışlayan, olaya renk katan ve destanı meydana getiren de odur.

Dede Korkut kimdir? Dede Korkut'un şahsiyeti hakkında bazı yanlış tespitler olmuştur. Araştırmacıların ispat ettikleri bilgi; onun tarihi bir şahsiyet olduğu ve İslâmiyet'in ilk yıllarında Oğuzlar arasında yaşadığıdır. *Câm-ı cem-âyîn* müellifi, Oğuz padişahı Karahan'ın *Korkut Ata'yı* (Dede Korkut) peygambere elçi olarak gönderdiğini ve onun *Selmân-ı Fârsî* ile birlikte Oğuz kavmini irşâd için geri döndüğünü yazar.¹⁰ Buna ilâve olarak *Dede Korkut*

¹⁰ bkz. Pertev Naili Boratav, "Korkut Ata", *İslam Ansiklopedisi*, c. VI, s.861

Kitabı'nın Ön Söz'ünde "Resul (S.A.V.) zamanına yakın 'Bayat' diye tanınmış bir aşirette 'Korkut Ata' adıyla bir kimse ortaya çıktı."¹¹ diye açıkça belirtilir. Yine aynı yerde "Oğuz kavminin bilgini idi, kehaneti vardı, gâibten haber verirdi, Yüce Tanrı onun kalbine ilham gönderirdi"¹² denilir. Burada "bilgin" olarak tercüme ettiğimiz "bilici" kelimesinin mânâsı *evliya* ve *kerem sahibi* olarak anlaşılmaktadır.

Emir Nizâmeddin Ali Şîr Nevâ'i, *Nesâyimü'l-mehabbe*'de, Ebu'l Gazi Bahadırhan *Şecere-i Terâkîm*'de ve Hâcu Reşidüddin Fazlullâh-i Hemedânî ve diğer yazarlar da onu aynı sıfatla "Geçmişlerin bilgini, gelecektek haberi olan, kerem sahibi" olarak nitelendirirler.

İlk yazılı tarih kaynaklarından Hâcu Reşidüddin'in *Câmi'ü't-tevârîh*'inde "Türkler, Oğuz Tarihi ve Dünyayı Kuşatan Hikâyeleri" bölümünde Dede Korkut'un adı zikredilir. Bu eserden başka *Dürerü't-ticân*, *Târîh-i dûst-sultân*, Yazıcıoğlu'nun *Selçuk-nâme'si*, *Risâle min kelimât-i Oğuz-nâme el-meşhûr be atalarsözi* ve diğer eserlerde Dede Korkut'a ve kitabına dolaylı veya açık olarak işaret edilir.

Bunun haricinde Dede Korkut'a ait öğüt ve sözlerin dışındaki Azerî folklorunun malzemesi genellikle klâsik şâirlerin eserlerinden oluşur. Bu Azerî şâirlerinin tamamının Dede Korkut'a ait destanları ve veciz sözleri kullandıklarını, söylersek mübalağa etmiş olmayız. İlim dünyasında ne zaman yaşadığı belirlenemeyen *Kul Ata* adlı Azerbaycanlı bir şâir tarafından bir mesnevî tertip edilmiş ve bu eserde Dede Korkut'un öğüt verici sözleri nazmen zikredilmiştir. Eski Azerî ağzıyla söylenmiş olan bu mesneviden birkaç beyit aşağıdadır:

Dede Korkut söyledi ki, düşmanın;

Ölüsü ölse sevinmen kimsenin.

Nice ki, bu cümle başlardan geçer,

¹¹ Metnin orijinali şu şekildedir: "Resul Aleyhisselâma yakın bir zamanda Bayat boyundan Korkut Ata dürler bir er koptu"

¹² Özgün metin; "Oğuz'un ol kişisi tamam bilici idi. Ne dirse olur idi. Gâ'ibden dürlü haberler söyledirdi. Hakk Te'âlâ onun gönlüne ilham ederdi." şeklindedir.

Cümle âlem hem bu şerbetten içer.

*Hoş demiş **Korkut** tahammül hoş durur;*

Neyşeker tek kahrı yudmak hoş durur.

Şeytan ağıyla iş işledik mudâm;

Ta olur böyle işimiz şöyle hâm.

Piş-kadempler sözün işitmek gerek;

Her ne ki, pîrlere demiş itmek gerek.

Kem-asil kişilerin işi budur:

Gıybet, yalan, buhtan edişi budur.

Dede Korkut der ki, ol akıl durur.

*Söyleyir der ki, ol beter durur.*¹³

Bu tür nağmelerde, efsanelerde ve çeşitli folklorik metinlerde Dede Korkut'a ait veciz sözler ve olaylar nakledilmiştir. Yine aynı tarzdaki bir efsanede; rüyasında ona bir mezar kazarlar. Uyanınca kaçır ve âvâre bir şekilde diyar diyar gezer. Ceyhun ırmağının kenarına sığınincaya kadar vardığı her yerde kendisi için kazılmış bir mezar görür. Burada 300 yıl kadar ikâmet eder ve orada ölür.

Azerbaycan'ın *Herîs* köylerinde uzun yıllar öğretmenlik yaptığım yıllarda bu türden birkaç rivayeti halk arasında işitmiş ve yazmışım. Herîs yakınındaki *Mehram* köyünden olan ve çiftçilikle uğraşan 40 yaşındaki *Ferruh Rızâvî-i Âzer*'den 1344 hş./1965 yılında Azrail adlı bir rivayet duymuştum. Eski yılların izini taşıyan bu rivayet *Dede Korkut Kitabı*'nın 12 çeşit destanından biri olan Duhakoca'nın oğlu Deli Dumrul hakkındadır. Bu rivayet şu şekildedir:

¹³ Muharrem Ergin, "Dede Korkut Kitabı Üzerine-II", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.VI, s.100, 31 Aralık 1954 (Basım Yılı: 1955) [Ç.N.]

Azrail

“Bir adam atına binip, seyahat için köy dışına çıktı. Yolda bir süvariye rastladı ve onunla dost oldu. Her ikisi birlikte yola koyuldu. Bir köye vardılar, süvari atından indi ve adama “*Sen benim atıma bakarak ol, ben köye kadar gidip geleyim.*” dedi. Adam onun atına göz kulak olurken süvari yayan gitti ve bir zaman sonra geri döndü. Süvari atına bindi ve tekrar yola koyuldular. Adam köyden bir inleyiş ve feryat sesi yükseldiğini duydu; fakat önemsemedi. İkinci bir köye vardılar. Süvari yine atından indi, atını adama teslim etti, köyün içine gitti ve geri döndü. Tekrar yola koyuldular. Adam ikinci köyün içinde de feryat seslerinin yükseldiğini duydu. (*burada okuyucuya-dinleyiciye sorulur*) Senin fikrin nedir? Bu süvari kimdir? Üçüncü köye vardılar. Süvari tekrar atından indi, atı adama teslim etti ve gitti. Adam kendi kendine “*Bu adamın atına bineyim*” diye düşündü ve bindi. Bütün dünyanın ayaklarının altında olduğunu gördü. İnsanlar karınca gibi bir o yana bir bu yana gidip geliyor, çalışıp çabalıyorlardı. Adam bu süvarinin Azrail’den başkası olmadığını ve gidip halkın canını alması sebebiyle köylerden feryatların yükseldiğini anladı. Attan indi ve beklemeye koyuldu. Azrail gelince adam ona şöyle dedi:

- *Şimdi biz kardeş olalım, söyle benim ömrümden ne kadar kaldı.*

Azrail dedi:

- *Tamı tamına üç gün. Ama eğer birisi senin yerine canını vermeye hazır olursa sen yaşarsın.*

Adam üzüldü, evine döndü ve meseleyi babasına anlattı:

- *Acaba Azrail’in benim canım yerine senin canını almasına razı mısın?*

Babasının ayağına bir iğne batırdı. İğne babasının dizine kadar girince “*Ah! Çıkar, kendi ayağına batır!*” diye bağırdı.

Adam annesinin yanına geldi, olayı anlattı, iğneyi annesinin ayağına batırdı. Bu defa da iğne annesinin dizine kadar ulaşınca annesi kalktı ve “*Ay aman! Çıkar kendine batır!*” dedi.

Adam vedalaşmak için karısının yanına geldi ve olup biteni ona anlattı. Karısı “*İğneyi benim ayağıma batır!*” dedi. Adam iğneyi karısının ayağına batırdı. İğne kadının dizine kadar geldi, bir şey demedi, karnına kadar geldi, bir şey demedi, başına kadar geldi, bir şey demedi.

Azrail bu hikâyeyi Tanrı’ya nakletti. Kadının sevgisi Allah’ın hoşuna gitti. Onların her ikisine de 60 yıl ömür bağışladı. Babası ve annesinin canını alması için Azrail’e emir verdi.”

***

Deli Dumruloğlu Duhakoca destanını, *Dede Korkut Kitabı*'ndan okuyanlar bu rivayetin benzerlerini görebilirler. Hatta bu rivayetin o destanın eksik bir şekli olduğu bile söylenebilir.

Bu tür örneklerin sayısı sınırsız olup, çokça nakledilebilir. Bunların Azerbaycan'da obadan obaya duyulmuş, ya da ezberlenmiş olması mümkündür. Bu makalenin yazarı burada sözü uzatmayacaktır. Fakat Tebriz'de işitmiş olduğum avama ait bir makama işaret etmek istiyorum. 4+4+4 ölçüsündeki bir dörtlükte, her mısra'nın sonunda bir silâbın dört kelimesi grup halinde tekrarlanıyor :

“Geline ayıran **demedim men Dede Korkut,**
 Ayrana doyuran **demedim men Dede Korkut,**
 İgneye tiken¹⁴ **demedim men Dede Korkut,**
 Tikene söken **demedim men Dede Korkut”**

Dede Korkut destanları tamamen feodal dönemin ürünüdür. *Dede Korkut Kitabı*'nda tasvir edilen aşiretlik-derebeylik toplumunun başında büyük hükümdar hanlar hanı *Bayındır Han* vardır; destanlarda daima onun adı geçer.

Bayındır Han, tarihî ve gerçek bir şahsiyettir. H. X. yüzyılda yazılmış olan *Tevârih-i cedîd-i mir'at-ı cihân* adlı eserde “Bayındır Han'ın Vasıfları” başlıklı bir bölüm yer alır. Eski tarih yazarları da bu eseri kaynak olarak kullanmışlardır. H. XII. yüzyılda *Hâfız Dervîşali Çengî-i Buhârâyî* tarafından kaleme alınan Farsça bir eser de Oğuzlara ait 24 boyun padişah ve hanlarından bahseder ve *Ak Han, Kara Han* ve *Bayındır Han* hakkında detaylı bilgiler verir.¹⁵

Eserin asıl kahramanları, *Gazan Han* ve onun etrafında toplanan yiğitler topluluğudur. Burada ellerinde kamyş mızraklar bulunan halktan ve çobanlardan da bahsedilir. *Karaca Çoban* düşmanın karşısında mertlik ve kahramanlıkla duran cefakâr halkın bir sembolüdür. Kardeşlerinin ikisini feda ederek sürüsünü yağmadan kurtarır. Destanın baştan sona kahramanı olan *Karaca Çoban*, *Gazan*'dan daha cesur ve daha güçlü olarak tasvir edilir.

¹⁴ *Tiken*: Terzi

¹⁵ Bu konuda bkz. Fahreddin Kırzioğlu, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul 1952, s.10

Azrail'e karşı koyan, adı ve izi kaybolmuş *Deli Dumrul* da ölüm ve aşkın amansız savaşında, aşkın yardımcısı olur ve bunu da başarır.

Destanlarda genellikle *Gazan*'ın kahramanlığından bahsedilir. Evinin yağmalanmasından, kahramanlarının, oğlunun ve kendisinin esir düşmesine kadar her şeyden söz edilir. Vefalı, kahraman, cesaretli, fedakâr, halk dostu diğer savaşçılar da tasvir edilir. O avdayken çapulcular evine girerler ve yağmaya başlarlar. O, olaydan haberdar olduktan sonra *Kara Çoban* ile düşmanın arkasına düşer. Karısı, oğlu ve annesini esaretten kurtarır ve düşmandan korkunç bir intikam alırlar. Yenilip, bozguna uğrayan düşman, yol başında onun oğlunu görür ve esir alır. *Gazan* bu olaydan kimseyi haberdar etmeden oğlunu kurtarmak için geri döner. Onu gafil bir şekilde avlayarak yerin altına siyah çukurlara atarlar, işkence ederler. Ama *Gazan* onların karşısında başını eğmez. Serbest bırakma vaadiyle ona düşmanı övmesini önerirler. Ama o yine başını öne eğmez, kahramanlık şiirleri okur: “*Beni ki esir ettiniz, cezasını çekeceksiniz. Senin hançerinden bir korkum yok. Asalet ve özgürlüğümü alçaltmam.*”

Gazan Han'ın oğlu *Oruz* da böyle kişilikli ve cesur bir kahramandır. İki kere düşmana esir düşmüş ve her defasında mertlik göstermişti. O namus yolunda ellerinden asmalarına ve vücudunun etlerini lime lime yapmalarına razı olur. *Oruz*, babasını esaretten kurtarır. Babası onu denemek için kendini tanıtmaz. *Oruz* savaş meydanında düşmanlarının hepsine galip gelir, hatta babasından bile üstün savaşır.

Cesaret ve kahramanlık şöhretiyle makam ve nüfuz sahibi olan *Dirse Han* oğlu *Boğaç* ve *Bozathlı Beyrek* gibi diğer kahramanlar da *Oğuzlar* arasından çıkmıştır.

Destanın her sahnesinde çoban *Gazan Han*'ın kahramanlığı özel bir dikkatle ele alınmış; *Kara Çoban*'ın zatında da halkın kahramanlıkları ve mücadeleleri temsil edilmiştir. Bu sadakatli kahraman tek başına 600 çapulcuya karşı koyar. Düşman, aldatmak düşüncesiyle onun kafasını meşgul eder. Hükümdarlık ve beylik vaadinde bulunur. O, onların daha ileri gitmelerine izin vermez. Tek başına sapanıyla baştan ayağa silahlı olan bu 600 insanla yiğitçe savaşır. İki kardeşi öldürülür, ama inancını kaybetmez. Taşlarının bittiğini görünce keçileri bir bir sapanının içine koyarak düşmana fırlatır. Her atışta düşmandan iki kişiyi öldürür. Böylece çapulcular yenilir ve kaçarlar. *Çoban* onların zayıf bir kuzuyu dahi almalarına izin vermez.

Onun sapanı; iki üç yaşındaki buzağının derisinden, kolları da üç keçinin kılından yapılmıştır. Her seferinde 12 men¹⁶ ağırlığında bir taşı fırlatıyor, fırlatılan taş yere düşmüyordu. Eğer düşerse toz gibi ufalanıyor, kül

¹⁶ 36 kg. [Ç.N.]

gibi dağılıyordu. Bu taşın düştüğü yerde 3 yıl boyunca bitki ve ot yetişmiyordu.

Kara Çoban şu şekilde vasıflandırılır:

“Karanlık gece olduğu zaman, sen bekçisin;

Yağmur ve kar yağdığı zaman, sen muhafızısın.

Süt ve peynir gibi ne değerli başışların var!”

Bu çoban, Gazan’la aynı yerde anlatılır. O, Gazan’ın yaşantısını ve evini kurtarmak için düşmanın peşine düşer. Karsını ve erkek kardeşlerini kurtarır ve güçlü düşmanına şöyle seslenir:

“O sahip olduğun kırmızı atınla nasıl ve ne kadar övüneceksin? Bilmiyor musun ki, benim Alabaş keçimle onu mukayese etmek bile mümkün değildir. Başındaki hantal şapka ile nasıl ve ne kadar övüneceksin? Benim bu yünlü şapkamla kıyaslamamanın mümkün olmadığını bilmiyor musun? O altmış ölüm silahıyla nasıl ve ne kadar övüneceksin? Yoksa benim altından yapılmış asamla karşılaştırmanın mümkün olmadığını bilmiyor musun? O hançerinle nasıl övüneceksin? Benim eğik başlı kamamla karşılaştırmanın mümkün olmadığını bilmiyor musun? Kemerindeki geniş ve büyük ok kılıfıyla nasıl ve ne kadar övüneceksin? Yoksa benim bileğimin kırmızı sapanıyla karşılaştırılmayacağını bilmiyor musun?”

Ölümden korkmayan bu fakir çoban, kendi kisasını her zaman düşmandan alan ve korkusuz, isyancı ve savaşçı bir kahraman olarak tasvir edilmektedir.

Dede Korkut destanlarında kadınlar da erkekler gibi cesur ve savaşçıdır. Destanlarda sadakatli kızların kardeş, çocuk, anne, kadın ve erkeğine olan riyasız sevgileri işlenmiştir. Burada anlatılan kadınlar binici, ok atıcı, cesur, yiğit, savaş manzumeleri söyleyen ve rakip arayan şekilde tasvir edilir.

Dirse Han’ın kızı oğlunun geç kaldığını görünce onu bulmak için atına biner ve kırk güzel kızla birlikte dağlara doğru yönelir. Sonunda yaralı oğlunu bulup, getirir. *Oruz Pur-Gazan* esarete düşünce annesi *Burla Hatun* silâhlanır, oğlunu kurtarmak için savaş meydanına gider ve *Koğan* gibi pehlivanlara galip gelir.

Aynı dönem destanlarında annelerin bu fedakârlıklarıyla ilgili “Annenin hakkı Allah hakkıdır” gibi atasözlerine rastlıyoruz. Diğer aile fertlerinin sevgileri de aynı bu ölçüdedir.

Konturali'nin nişanlısı *Selcen Hatun* hayatını ortaya koyarak düşmana saldırır. “*Ordu komutanı bana, başı sana ait*” diyerek savaşır ve sevdiğini ölümden kurtarır. Bu kız halk arasında “*Oku hatasız giden, iki yayı daima omzuna asan bir pehlivan*” sıfatıyla ve avlanmasıyla tanınır.

Banu Çiçek, gelin olmadan önce nişanlısı *Beyrek*'i imtihana tâbi tutan bir kızdır. Onu savaş meydanına götürüp; ok atar, at koşturur, güreş tutar ve onun kahramanlığına inandıktan sonra karısı olur.

Deli Dumrul destanında, kahramanın akrabalarının arasında onun yerine *Azrail*'e kendi canını teslim eden bir kişi vardır. O da “*Canım senin canına feda olsun*” cümlesiyle sadakat ve fedakârlığını gösteren karısıdır. Bu sadakate ve gönül temizliğine meftun olan Tanrı'nın sevgi pınarı coşar ve kızgınlık ateşi söner. Heybetli ve riyasız bir sevginin saygısına o kadına 240 yıl ömür bağışlar.

Destanlarda dinin etkisi pek zayıf ve önemi son derece azdır. Burada her şeyin dinin suretine büründüğü de doğrudur. Kahramanlar kâfirlerle savaşır, kiliseleri camiye dönüştürüp; savaş meydanına gitmeden önce iki rekât namaz kılar. Fakat destanların yaratıcısı halkın arasındaki dini hükümlere henüz tam yer vermez. Destanlara, bedeviyet ve putperestlik gibi dinsizlik alâmetleri tamamıyla yansımıştır. Kahramanlar tabiat güçlerine ve olaylarına tamamen özel bir saygıyla inanırlar. Hatta bazı araştırmacılar, destanlarda çokça geçen *Şir Şemseddin-pur*, *Gaflet Koca*, *Alp Rüstem-pur*, *Duzen ve Boğazca Fatma* gibi üç İslâmî ismin daha sonraları bu metinlere dâhil edildiğine inanırlar. Yani Dede Korkut destanlarının Oğuzların İslâm öncesinin ürünü olduğu ve bu metinlere İslâmîyet'ten sonra bazı karakterlerin ve hususların dâhil edildiği rahatlıkla söylenebilir. Bu karakterler ve olaylar kolaylıkla öncekilerden ayırt edilebilir.

Sadece Vatikan ve Dresden nüshalarının fihristine bakıldığında bu görüş ispatlanmış olur. Vatikan nüshasının fihristinde, yerel ıstılahların ve kelimelerin tamamı, İslâmî deyim ve kelimelerle yer değiştirir. “buy” kelimesi “hikâyet”e, “tölmek” kelimesi “vefat”a dönüşür. Bunun gibi birçok örnek vardır. Öyle ki, destanlardan Oğuz Boyları ve göçebelerinin kendi medeni bağımsızlıklarında yaşadıkları anlaşılır. Burada da Azerî folklorunda yerli ve şehirli halk mânâsına kullanılan “tat” deyimini, kendi özel mânâsında kullanılır ve ruhanî bir önder “uzun sakkallı tat er” sıfatıyla nitelendirilir.

Dede Korkut Kitabı'nın destanlarında ve diğer folklorik efsanelerin birçoğunda, kahramanlar atlarıyla tanınırlar. Destanların hepsinde *Gazan*

Han'ın kahramanlıklarından bahsedilir. “*Konur atın ayası*” (Konur atın sahibi) sıfatıyla vasıflandırılır. *Beyrek* de *Bozat*'ıyla özdeşleştirilir.

Destanlarda eski bir atasözü olan “at eyleşemese eri yonmaz” (yani; *adamın haşmeti ve iftiharını atına bağlıdır*) sözü kullanılır.

Beyrek savaş meydanında atına şöyle seslenir:

“*Senin açık alnın meydanlığa pek geniş gelir,
 Senin pek nazlı gözlerin iki gece lâmbasına benzer,
 Senin güzel iki kulağın sanki aynı iki kardeştir,
 Sen genç adamı arzularına eriştirecek yardımcısın;
 Sana at değil, kardeş derim; kardeşten daha yakınsın.
 Senin sevgine tutulmuşum, sana dost derim; dosttan daha yakınsın.*”

Destan metninde bu sahne şöyle tasvir edilir:

“*At başını çevirdi, kulaklarından birini yukarı kaldırdı, Beyrek'in yanına geldi, Beyrek onun boynuna sarıldı, iki gözünü öptü, sıçradı ve bindi.*”

Dede Korkut, adının geçtiği her yerde kutsal sayılan *kopuz* veya *saz* gibi nesnelere birlikte anılır. Bu üç ad, âdeta birbirinin yerine kullanılır. Dede Korkut bir ozandır. Bizim bugün ona âşık dediğimiz ozanla aynı manadadır.

Âşığın adı daima omzunda asılı olan *saz*'la eş anlamlıdır. Öyle ki, bu aletin, âşıkların katında kutsal bir yeri vardır. Bin yıl önce de onun ilk şekli yani *kopuz* Oğuzların nezdinde kutsal imiş. *Dede Korkut Kitabı*'nın kahramanları kopuzu düşman elinde gördüklerinde, ona silâh çekmez “*Dede Korkut'un saygısıyla yanındayım.*” der ve kopuzu alırlar.

Yine *Koroğlu* gibi Azerbaycan'ın diğer pehlivanlık ve yiğitlik destanlarında ve *Âşık Garîb*, *Âşık Gurbânî* gibi âşıkâne romantik destanlarda aynı tarz kullanılır. Dede Korkut destanlarında da kahramanların elinde kopuz vardır. Savaş meydanına çıktıkları zaman kahramanlık manzumeleri söylerler ve onu çalarlar.

Destan kahramanlarından bazılarının, gerçek olmayan ve doğaüstü kuvvetlere karşı koydukları daha önce söylenmişti. Bunlardan birisi *Deli Dumrul*'dur. Farsçada bazılarının “âvâre” dediği “Deli” kelimesi genellikle vücudunun kuvveti çok olan, mert ve çalışkan faâl pehlivanlara verilen bir addır. Dumrul'un da böyle bir lâkabı vardır ve diğer kahramanlar gibi “Beg”dir. Kollarının gücüyle övünür, *Hoşkrûd*'a bir köprü yapar ve her

geçenden vergi alır; hatta onları asker tutar. Şu onun sözüdür: “*Benden daha güçlü ve korkusuz bir kahraman ortaya çıkarsa cesurluk, savaşçılık, mertlik ve cesaretimin sesi Şam ve Anadolu’yu istila edinceye kadar hepsiyle savaşırız.*” Bu köprü olayına gelmeden önce; iyi yaratılışlı genci kurtarıncaya kadar Azrail’in peşinden gider ve başarılı da olur. Destan burada başlar ve nihayetinde Azrail ile Deli Dumrul’un savaşmalarıyla son bulur.

Bu tür mücadeleler *Tepegöz ve Basat* destanında da tasvir edilmiştir. *Tepegöz*; yani tek gözlü ve bu da alınının ortasında olan bir şeytandır. Bir çobanın bir peri kızıyla beraber olması neticesinde doğmuştur. Oğuz halkının arasına gelip, onlardan bir gurubu yer. Bu sırada *Oruz*’un oğlu *Basat* yaşlı bir kadının inleyişiyle kendine gelir:

“*Ey isyankârlara saldıran şöhretli kişi!*

Ey ceylanın boynuzundan yay yapan!

İç Oğuz ve Tış Oğuz’da tanınırsın.

Ey liderim Basat! Yardım et!”

Bu yaşlı kadının üç oğlundan ikisini *Tepe Göz* yemişti. *Basat* yaşlı kadının inleyişini duyar, bu olaydan kardeşi *Kıyan Selçuk*’un da onun elinde olduğunu haber alır. Gözleri yaş dolar, kardeşinin hatırasıyla inler:

“*Senin ardından kalan köşkleri,*

O zalim topladı ey kardeş!

Senin rüzgâr gibi atlarının bağlandığı mekândan,

O zalim uzaklaştırdı ey kardeş!

Senin için yüzlerce ümitle getirdiğim gelini,

O zalim senden ayırdı ey kardeş!

Ak saçlı babam inledi, ağladı;

Ak yüzlü annem ağlamaya koyuldu.

Ey yüce boylum! Ey dev gibi dağım! Ey kardeşim!

Ey coşan suyum! Ey kükreyen selim! Ey kardeşim!

Güç kuvvet dolu zavallım,

Siyah gözlü beyazlım.”

Sonra bu büyük ve korkunç hayvanın kuyruğunu tutar ve onunla mücadeleye başlar. Bu mücadelede de hayalî ve dinî güçler onun yanına

gelir ve zaferle Oğuzların arasına geri dönünceye kadar ona yardım ederler. O zaman Dede Korkut onu karşılar ve tebrik eder:

“Ey Basat!
 Ulu dağları sana sığınak verirler,
 Kanlı nehirleri senin yoluna sererler.
 Kardeşinin kanını mertlikle aldın,
 Oğuz beylerini mağlup olmaktan kurtardın.
 Yüce Allah senin yüzünü ağartсын!”

Destanlar edebî ve filolojik bakımdan son derece olgunluğa sahiptirler. Cümleler genellikle kısa, etkileyici ve akıcıdır. Cümlelerdeki ruh, ekseriya bu kelimelerin veciz ve atasözleri hâline dönüşmesine sebep olur. Yine cümlelerdeki istiare, teşbih ve söz zenginliği görmezlikten gelinemez. Uzun zaman nedeniyle terk edilmiş, açık anlatım, yalın tabirler ve birçok kelimele rastlamak mümkündür. Günümüz halk dilinde olmayan bu tür kelimeler şunlardır:

Nesne (şey), **dari** (yağmalamak), **esrek** (sarhoş), **ozan** (âşık), **öylen** (öğle vakti), **al** (hile), **sayrı** (hasta), **vamuk** (cennet), **yüklet** (yük taşıyan), **çihagelmek** (ansızın gelmek), **ban** (ezan), **yazı** (çöl). Bu ve bunun gibi kelimeler bize yabancı gelmektedir.

(Ayrıca aşağıdaki gibi) anlam ve yazılış şekilleri değişmiş olan kelimelere de rastlıyoruz:

Karanğu (karanlık), **kanısı** (hanısı), **kaçak** (haçak), **dutsak** (dustak). Bunlar ve bunun gibi bazı kelimeler de günümüz okuyucularının işini bir yere kadar zorlaştırmaktadır. Bu eski kelimelerden dolayı kitabın tarihî önemi daha da artmaktadır.

Bu kelimeleri bir tarafa bırakırsak, hikâyelerin ana kelime ve cümleleri günlük konuşmalardakilerle aynı kelimelerdir. Burada işaret edilmesi gereken yabancı kelime ve deyimlerdir. Destanların metninde İslâmî ve özel kelimelere de sıkça rastlıyoruz. Hatta öyle kelimeler görmekteyiz ki, şimdi yazılı ve edebî dilde de bize yabancı gelmez. **Zahm** (yara), **saht** (zor) gibi kelimeler şüphesiz dönemin edebî dili olan Farsçanın önem ve popülaritesinden kaynaklanmaktadır.

Destanların edebî özelliklerine baktığımızda, çiftçi ve aşiret hayatının ilk dönemlerinden alınan doğal ve sade tabirleri ve benzetmeleri de göreceğiz. Tabiatın alınan bu çeşit benzetmeler ve karşılaştırmalar son derece dikkat çekicidir. Örneğin; güzel bir kızla karşılaşp, ona âşık olan

Kanturalı'nın hâlini anlatmak istediğinde şöyle der: “Öysel olmuş dana kimi, ağzının suyu ahdi.” Veya Kazlık Koca çocuğunun kız veya erkek olduğunu öğrenmek istediğinde, aşiretçilik ve hayvancılık hayatından benzetmeler ve vezinli sözlerle çocuğunun cinsiyetini karısına şöyle sorar:

“Ey karım! Ey hayat arkadaşım! Benim çocuğum erkek deve midir, dişi deve mi? Koç mu, koyun mu? Nedir?”

Kadın da aynı bu benzetmeler çerçevesinde kocasına cevap verir.

Destan kahramanı, düşman ordusuna hücum ettiği sırada doğal teşbihlerle “Sen dedin, bir grup şahin indi.” cümlesini sarf eder.

Cümleler ve deyimler sade ve kısa olup, birleşik cümlelere çok az rastlıyoruz. Elbette bunun sebebi destanları derleyenlerin etraflı ve geniş düşüncelerinin olmadığından değildir. Bu tarz, mutlaka okuyucu ve dinleyicilere konuları daha iyi aktarmak için seçilmiş iyi bir yoldur. Biz folklorik eserlerin tamamında bu üslûpla karşılaşmaktayız.

Destanın nesir dili secîli ve ölçülüdür. Cümleler de kafiyeli olup, eş anlamlı kelimeler çokça tekrarlanır:

“Kanı (hanı) dedigim beg erenler, dünya benimdir deyenler!”

“Ünüm inle, sözüm dinle!”

“Av avladı, kuş kuşladı”

bunun gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Nazım bölümleri de ilk dönem şiir şekillerini kapsar. Burada vezin ve kafiye pek de hünerlice kullanılmamıştır. Özellikle, ozanlar şiirlerini okurken kopuz ve sazlarının nağmeleriyle sözleri özdeşleştirirler. Mısranın sonu veya başına kelime-kelimeler eklerler; ya da kaldırırılar. Bu da destan sözlerinin düzensiz bir şekilde elimize ulaşmasına sebep olmuştur. Bunu Avesta'nın vezinli ve manzum bir bölümü olan “Yaşt”ların¹⁷ elimize tam olarak ulaşmamasına benzetebiliriz.

Fakat şiirlerde kullanılan güzel tabirler ve teşbihler bu düzensizliği ortadan kaldırmaktadır. Örneğin; kadınına aşağıdaki cümlelerle seslenen Dirse Han'ın sözleri son derece etkilidir:

“Yanıma gel başımın tacı, evimin tahtı!

Naz ve edayla yürüyen selvi boylum.

¹⁷ B. İskender'in İran'ı istilas sırasında (öl. M. 331) ortadan kaybolan Zerdüştlük'ün kutsal kitabı Avesta, Sâsâniler Dönemi'nde (M. 226-650) ezberdekilere dayanılarak yeniden yazılmış; 21 ilâhiden oluşan ve Avesta'nın önemli bir bölümünü teşkil eden “Yaşt”lar da aynı tarzla dönemin dili olan Pehlevice ile yeniden yorumlanmıştır. [Ç.N.]

Siyah saçların, ayak bileğine kadar kıvrılmakta;

Kalkık kaşların atışa hazır bir yay gibi durmakta;

Küçücük ağzına badem büyük gelmekte;

Yanağın sonbahar elması gibi kızarmakta.”

Başka bir yerde de kadının güzelliğini şöyle tasvir eder:

“Kara düşen kan gibi, kırmızı yanaklım;

Hattâtların çizdiği ey keman kaşım!”

Destanların nesir dili ise, ölçülüdür. Hatta cümlelerde iç kafiye vardır. Eş anlamlı kelimeler de çokça tekrar edilmiştir.